

Наталія РАДІОНОВА

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ
ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ
ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ
НА СЛОБОЖАНЩИНІ ХІХ СТ.**

За сучасних умов, коли підвищується роль філософії у структуруванні освітнього й культурного простору, важливого значення набуває історичний досвід. Аналіз культурно-історичних передумов становлення філософської освіти на Слобожанщині ХІХ ст. сприяє розумінню сучасних освітніх процесів в Україні. У статті доводиться, що становлення філософії в даному регіоні має свою історію і свої традиції, «прочитання» яких дає ключ до розуміння регіонального виміру освітніх процесів у поєднанні з європейською перспективою.

Культурне й освітнє значення філософії важко переоцінити, саме тому цей факт вважається очевидністю і як такий вислизає з-під теоретичної рефлексії. Але такий аналіз не є зайвим додатком до описів історичних культурно-освітніх реалій та дійсності українського освітнього простору. Звернення до проблематики репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті дозволяє не тільки конкретизувати виховну і більш широко — просвітницьку функцію філософії, а й сприяє розумінню сучасних освітніх процесів в Україні, що нагтовхуються, серед багатьох інших перепон, також і на складнощі, обумовлені попереднім розвитком. Цими міркуваннями обумовлено звернення до дослідження освітньої і культурної історії Слобожанщини крізь призму філософської комунікації, де значну роль відіграє світоглядна складова.

Розвиток філософської думки на Слобожанщині відбувається у двох напрямках. По-перше, це «живе філософування». Воно характеризується відсутністю дисциплінарного начала, ствердженням культу свободи. Настанова такого філософування ґрунтується не тільки на принципі добровільного вивчення філософії, але й на визнанні свободи вибору літературної форми, в якій подаються думки, у свободі особистісного самовираження, у відмові від канонізованого (за схемами та примірниками) роз-

гортання своїх думок. Цим зумовлені такі типові форми живого філософування як листи, нариси, статті особистісно-сповідального характеру тощо. Філософська думка тут досить часто набувала публіцистичного та художньо-поетичного виразу. По-друге, це зародження і розбудова інтелектуальних практик раціонального, логічного і загальнонаукового мислення, які зазвичай називають «інституційною», «академічною» або «професійною» філософією.

Безсумнівно, становлення університетської філософії в Харкові має свою історію, отже, традиції, що характеризують духовне життя на Слобожанщині. Саме тому, визначення специфіки університетської філософії на теренах Слобідської України передбачає звернення до тих культурно-історичних реалій, в яких відбувалося становлення філософської думки регіону.

Слід відзначити, що у становленні української вищої освіти на зламі домодерної культури і становлення раннього модерну, особливе значення відіграли так звані народні школи, створенню яких сприяла та обставина, що регіон заселяли вихідці з Правобережної та Наддніпрянської України, де розвинутою була традиція створення братств, братських шкіл та друкарень при них. Переселенці приносили на нові місця мешкання ці традиції, саме тому вже в кінці XVII ст. на Слобожанщині виникає значна кількість шкіл. Історична реконструкція цього процесу дозволяє виділити певні аналогії із становленням громадськості і публічності у європейській традиції.

Зокрема слід сказати, що братські школи на теренах України мали більш широке культурне значення, ніж просто освітній заклад. У них відбувалася вторинна соціалізація молоді, що мала нахил до освіти і прагнула змінити долю України, а разом з цим — і культурно-освітні ландшафти батьківщини. Перші систематичні відомості про розвиток народних шкіл на теренах Слобожанщини містяться у матеріалах перепису Слобідських полків, проведеного у 1732 р. майором лейб-гвардії Семінівського полку Хрушовим. За даними цього перепису таких шкіл було близько 129. Цей кількісний показник свідчить про суттєві зміни у структурі українського освітнього простору, якщо порівнювати його з центральними регіонами Росії та Східної Європи. Окрім того, при церквах діяли церковнопарафіяльні школи. Посада дяка при церкві була з'єднана з посадою шкільного учителя. Викладалися у таких школах церковнослов'янська та російська грамоти, але навчання повинно було вестися українською мовою. Багато вчителів-дяків мандрували від школи до школи. Є випадки, коли такі мандри продовжувалися кілька десятиліть. Так, мандрівний дяк Кузьма Порадин мандрував по селах з часів царювання цариці Анни до другої половини царювання Катерини II, коли вже навіть скасована була автономія Слобідської України і заборонені мандрівки обивателям [2, 181—202]. Слід зауважити, що в цих освітніх мандрівках, які досить часто перетворювалися на рутинні повсякденні практики,

формувалася ще досить дифузна культурно-освітня громадськість, яка ініціювала зміни в освітньому просторі.

Духовна активність Києво-Могилянської академії визначає шляхи розвитку інших навчальних закладів на Україні, у тому числі й Харківського колегіуму (1726 р.), який уже в перші роки свого існування виділявся серед інших духовних шкіл і швидко набував високого статусу, передусім завдяки тому, що майже всі перші професори та керівництво були вихідцями з Києво-Могилянської академії. Колегіум вже на початку 30-х рр. XVIII ст. досяг того обсягу дисциплін, який мала Києво-Могилянська академія. Структура поділу навчальних дисциплін на окремі школи (класи) залишалась майже без змін до реформи початку XIX століття, лише періодично поповнюючись новими предметами. Повний курс складався з восьми шкіл: фара, інтима, граматика, синтаксема, поетика, риторика, філософія та богослов'я.

В основі філософських курсів професорів Харківського колегіуму в першій половині XVIII ст. були курси, започатковані Митрофаном Слотвинським та Платоном Малиновським, в основу яких було покладене вчення Аристотеля. Спираючись на вчення Аристотеля при викладанні філософії, вони звертались також до спадщини вчених-гуманістів, таких як Еразм Роттердамський, Ян Коменський та ін. Також при підготовці своїх курсів (філософські курси довгий час були авторськими) викладачі звертались до праць І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших засновників української філософської думки. Починаючи з другої половини XVIII ст. і до початку XIX ст. в основу викладання філософії в Харківському колегіумі та на Україні в цілому була покладена лямбніцево-вольфганська система, що знайшла своє відображення в підручнику німецького філософа Ф.Х.Баумайстера. Зрештою, зважаючи на діалогічну природу філософської культури, яка розвивається через плідну взаємодію з витворами інших національних культур, що спілкуються на загальноєвропейському ґрунті, особливе значення приділялося вивченню філософії. Так було рекомендовано вивчати першоджерела, по можливості, мовою оригіналу. Однією з вимог щодо викладання філософії було: «...навчати по формі силогістичній, робити заперечення та приймати пристойні рішення на основі правил і законів філософських» [5, 40]. Отже, однією з освітніх функцій Колегіуму була культурна інтродукція духовних здобутків західної Європи.

Загалом система освіти в Колегіумі відповідала єдиній освітянській парадигмі, що відбудовувалася в ті часи на українському культурному просторі. Колегіум мав риси протодемократичної організації академічного життя: це був всестановий навчальний заклад, що продовжував кращі традиції української освіти. Слід особливо відзначити його культурну місію, що сприяла секуляризації духовної культури регіону, тим самим посилюючи попит на гуманітарні знання і передусім на філософію. Але

це були лише перші кроки на шляху інституалізації філософського знання на Слобожанщині та професіоналізації філософії.

Безперечно, Слобожанщина завжди була місцем співіснування традиційних і нетрадиційних, професійних і популярних форм філософського знання і відповідних практик, які, утворюючи складні структурні перетинання, формують культурний ландшафт регіону. Особливість популярної філософії, навіть незважаючи на те, що вона залишається популярною, полягає в тому, що вона виділяє грамотних та неграмотних. Тож популярна філософія закріплюється за освіченими. Грамотні становляться неформальною елітою, своєрідним дифузним клубом освічених, але через періодику розсувається вузький простір аристократичного салону. Філософія приходить у помешкання так званого третього стану, створюючи тим самим передумови для духовного прориву, бо до обігу вводяться філософські поняття у популярних віршах, оповіданнях та фейлетонах тощо. Вони складають своєрідні рамки, в межах яких відбувається здійснення самоусвідомлення та формування досвіду свідомості. До того ж, завдяки популяризації філософії такі ключові філософські поняття, як розум, суб'єкт, категорія тощо залучаються до життєвого світу Слобожанщини.

Також відбувається переосмислення статусу філософії як науки у свідомості більшості слобожан. Філософія проникає у життя простих людей, створює сприятливі умови для мислення та надає можливість для розвитку суміжного суспільно-гуманітарного знання. Популяризація філософії створює такі суміші як «Пічник-Філософ», «розумовий фізіолог», «голова без розуму — шапка» та ін., через які відбувається проникнення просвітницьких ідей та структурування поля знань у регіоні. Вихід філософії у життєву площину значно розширює тематичне поле самої філософії. Застосування поняття філософії у повсякденному бутті вимагає розуміння того, що таке філософія, хто такі філософи і якими проблемами вони переймаються. Так на сторінках «Українського вестника» зустрічаємо порівняння пічника з філософом: «цей пічник належить до числа тих поселенців які й кажуть, і діють, як практичні філософи» [3, 12].

Можна говорити про два основні тлумачення філософа на Слобожанщині першої половини XIX століття — це практичний філософ та філософ-науковець. Основне завдання філософа-науковця розуміється як пошук істини в її теоретичних побудовах. «Філософ дійсно корисний для науки це той, який об'єднує творчу уяву та строгість судження» [8, Ч. 4, № 21, с. 105]. Практичний філософ — відтворює істину в моделях життєтворчості. Отже, популярна філософія є комунікативною практикою відтворення й перегляду філософської традиції. З іншого боку, популярна філософія «вплітає» філософські поняття в духовне життя суспільства, спонукає до просвіти не лише представників вищих станів, але й нижчих. Популяризація філософських ідей в публіцистичних та поетичних літературних жанрах на Слобожанщині XIX століття мала подвійну ідентичність. З одного боку популярна філософія сприяла становленню філо-

софії як науки, заклала фундамент для теоретичного пізнання істини. З іншого — популяризація філософського знання мала велике значення для розбудови світоглядної культури слобожанського регіону.

Саме тому для реалізації евристичних можливостей Слобожанського формального і неформального освітнього простору ХІХ століття здається необхідною реконструкція такого роду спілкування, що дозволяє зберегти життєвий план та спрямованість вітчизняної філософської думки. У цьому переконує постать Г. Сковороди, якого аж ніяк не назвеш кафедральним філософом, але професійність його філософських роздумів не викликає сумніву.

Зауважу, що освітнє поле Слобожанщини у ХІХ столітті структурувалося під впливом сквородинівської традиції, яка посилила культуротворчу і освітньо-виховну значущість філософської комунікації. Започаткований Г.С.Сковородою досвід живого філософування стає тією вихідною позицією, з якої розпочався розвиток неінституалізованої філософії. Важливим моментом у цьому напрямку є наслідування дидактичним практикам Сковороди, важливою рисою яких є ситуативна адаптація світоглядного, етичного і теоретико-пізнавального матеріалу до мінливої аудиторії. Вихователь і вихованець у Сковороди стає своєрідною мінливою антропологічною константою. У цьому сенсі Сковорода є більш реалістичним, ніж Руссо та представники французького матеріалізму ХVІІІ ст., бо він теоретично зберігає фундаментальний антропологічний зв'язок «учень вчитель». Він передбачає передбачувану і непередбачувану зміну складу учнів. Сковорода намагається розширити склад цієї аудиторії через латентне делегування вчительських уповноважень своїм слухачам. Його просвітництво є насамперед намаганням активно впливати на населення.

Сковорода, відповідно до свого теоретичного вчення, намагається прагматизувати платонізм, латентно проголошуючи можливість освітньої еманации. Але пролиття світла розуму, на його думку, може відбуватися не тільки з єдиного центру, а з багатьох центрів освітньої активності духу. Одним з проявів цього є сквородинівська відмова від епістемного стилю філософування і культивування алегоричного.

Філософія Сковороди це його життя, він сам. Ця життєва практична філософія не користується категоріальним апаратом академічної філософії, а виробляє свій символічний метод, відтворюючи канву сократичного діалогу. Вона призначається тим, хто опановує мистецтво мислення. Пристосовуючи скарб філософського мислення до стилю думання простої людини, Г. Сковорода віднаходить своєрідні форми виховання мислення, допомагає людині відшукати той шлях у житті, який буде належати тільки їй.

Філософська й життєва позиція Сковороди яскраво репрезентує різні способи наближення до філософської дискусії: варто лише згадати, як він збирав навколо себе натовпи простолюдинів і розповідав їм повчання,

реконструювати стосунки Г. Сковороди з М. Ковалінським чи Я. Пращицьким, а також створену філософом атмосферу, в якій розвинулась діяльність М. Каразіна, пов'язана з відкриттям Харківського університету.

Цю тенденцію продовжують його послідовники, демократизуючи філософське і світоглядне знання, що в університетській традиції висувало домагання на елітарності. Оцінюючи зусилля у цьому напрямку, слід підкреслити, що вони сприяли передусім підвищенню світоглядної культури народу, намагалися зробити неймовірне: відкрити закриту станову культуру домодерного суспільства.

Дійсно, якщо вдатися до історичного екскурсу, то можна віднайти на Слобожанщині риси нової модерної епохи вже наприкінці XVIII — початку XIX століття. У цей час Харків являв собою патріархальне суспільство, розділене на родинні кола, які беруть активну участь у відкритті та облаштуванні різних учбових закладів та наукових і благодійних товариств. Єкатеринівський період переважно перекладної літератури залишив у домашніх бібліотеках дворян свої пам'ятки, до яких пізніше приєдналася німецька містика та романтична сентиментальність. У каталогах домашніх бібліотек найбільш відомих представників Слобідського дворянства можна побачити твори Вольфа, Вольтера, Паскаля та інших західноєвропейських філософів та просвітників. Не лише у Харкові, але й у повітових містах зустрічалися люди з гарною освітою, переважно отриманою у Московському університеті, з яким мали тісні зв'язки іноземні дворянські пансіонати, відкриті у Харкові наприкінці XVIII століття.

Надзвичайно важливу сторінку в історії розвитку філософської думки залишили дворянські маєтки, дослідження комунікативної реальності яких вважається особливо перспективним з огляду на реконструкцію слобожанського філософського комунікативного простору. Також дворянські маєтки можна розглядати, послуговуючись термінологією Вебера, як особливі культурні тіла, які виразно демонструють перехід від географічної топоніміки до структурування слобожанського освітнього простору у вигляді культурних тіл. Яскравим прикладом неінституціональної філософської комунікації була діяльність осередку друзів і послідовників Г. Сковороди, яка не тільки суттєво впливала на духовне життя Слобідської України, але й стала передвісником гуртків та об'єднань, що виникли наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на Слобожанщині. На початку XIX століття на території краю сформувалися декілька інтелектуальних гуртків, учасники яких цікавилися філософією, літературою, мистецтвом, наукою. Вони сформувались у маєтках освічених поміщиків, таких як письменник і громадський діяч Г.Ф.Квітка з Основи (Квітка-Основ'яненко), В.Н.Каразін, власник села Кручик на Богодухівщині, російський письменник і громадський діяч О.О.Паліцин, що мешкав у Попівці на Сумщині, ботанік Ф. Маршал фон Біберштейн з Мерефи, любитель філософії М.І.Ковалінський, чий хутор Пан-Іванівка на Золочівщині став останнім притулком для Г.С.Сковороди. [9, 106].

Найбільш відомим і впливовим був просвітницький гурток, який іноді називають «Попівською академією». Члени гуртка час від часу збиралися в будинку організатора О. О. Паліцина (відомий архітектор Сумщини, поет, перекладач), читали реферати на літературні і світоглядні теми, обговорювали нові видання, твори російських письменників, підіймали питання про відкриття університету на Слобожанщині. Усі вони брали активну участь у відкритті Харківського університету. Д.І.Багалій, високо оцінюючи діяльність цього гуртка писав, що крім загального культурно-просвітницького впливу, «Академія» підготувала ґрунт для виникнення вищої освіти. Члени гуртка доходили думки, що наявність певної спільноти вільних освічених індивідів є необхідною передумовою формування та існування не тільки розумної вільної особистості, але й сприяє зростанню загальної освіченості рідного краю. До гуртка входили літератори, художники, громадські діячі (В. Каразін, С. Станевич, М. Ушинський, С. Глінка та ін.). Членами гуртка були й вихованці Колегіуму, наприклад, архітектор В. Ярославський. Відвідували гурток літератори брати Богдановичі, також вихованці Колегіуму. В «Академії» бував Г.С.Сковорода [7, 28]. Метою гуртка була просвітницька та перекладацька діяльність, вивчення досягнень західноєвропейської культури. Творчі надбання товариства, його «філософія» лишилась жити, знайшовши втілення в духовній настанові до самозаглиблення, самопізнання, шляхетного індивідуалізму, прагненні до суверенності внутрішнього життя, що зберігається впродовж усього ХІХ століття як ознака моральної позиції багатьох представників найрізноманітніших верств українського суспільства.

Філософська думка розвивається і популяризується у закритих інтелектуальних колах, наявність яких складає особливість культурного ландшафту Слобожанщини ХІХ століття. Вчена університетська корпорація та вчителі гімназій формували окреме інтелектуальне коло. Нагадаю, що з відкриттям у Харкові університету (1804 р.) сюди приїхали 29 професорів-іноземців, у тому числі й професори філософії, які водночас були професорами математики, фізики, хімії та інших наук. Серед філософів університету, безперечно, пальма першості належить видатному німецькому професору Й. Б.Шаду, який активно пропагував ідеї Канта, Фіхте, Шеллінга, насамперед ідею свободи, що пронизує усю німецьку класичну філософію. Ця ідея знайшла відгук і прихильників на Слобожанщині. Освітняни мали велике значення для тогочасної Слобожанщини, вони сприяли просвітництву та цивілізації, привносячи світ університетської науки у всі соціальні прошарки суспільства як у самому Харкові так і в провінції. Університетське середовище у спогадах професора К. Роммеля постає доволі строкатим у національному та партійному сенсі. Перевагу складали німці та французи, серби й угорці приєднувалися до них невеличкими партіями. Зважаючи на свою кількість німецькі професори утворювали найбільш згуртоване коло. Німецький клуб у Харкові користував-

ся популярністю й складав конкуренцію дворянським салонам, перш за все, відсутністю офіційності та дрес-коду, а також простотою та душевністю. Серед німецьких професорів, що закладали фундамент європейської освіченості на Слобожанщині й брали участь у неформальних комунікативних процесах К. Роммель відзначає професора політичної економії Ланга, філософськи освіченого історика Рейта та свого найкращого товариша, окрасу університету та юридично-політичного факультету, благородного філософа Швейкарта [6, 69].

Визначальною характеристикою Харківського університету початку XIX ст. було не стільки перетворення його на центр інноваційних педагогічних пошуків, а насамперед на культурний, інтелектуальний та світоглядний центр, який був репрезентацією ідеї свободи, а у певні часи і єдино можливою її дійсністю. Тож дослідження наявних і прихованих культурно-освітніх та історичних смислів, ідей, принципів та настанов, що структурували університетське життя як життя академічної спільноти, має суттєве значення у дослідженні чинників, що стоять на перешкоді створення загальноєвропейського освітнього простору в умовах сьогодення.

Особливу роль у формуванні філософської культури регіону відіграв Йоганн Баптист Шад (1758—1834), який працював у Харківському університеті з 1804 по 1816 роки, читав лекції з логіки, психології, метафізики, етики, історії філософії, природного права, теорії естетики; був одним із провідних представників німецького ідеалізму. Він започатковує філософську школу та виявляє глибоку причетність до формування того інтелектуального середовища, в якому народжується професійна філософія. Становлення «харківської філософської школи» відбувалося також під впливом вітчизняної філософської традиції, яку слушно називають сковородинівською. Для Г.С.Сковороди є характерним констатація абсолютної гармонії людини і світу, людини і суспільства, людини і природи. Шад також розробляє проблему абсолютної гармонії (J. B. Schad, *Neuer Grundriss der transscendentalen Logik und der Metaphysik nach Principien der Wissenschaftslehre*, Jena und Leipzig, 1801, S. 87—88). Він наголошує: «Усе повинне бути абсолютною гармонією!...» Отже, гармонія є вихідним принципом як у Сковороди так і у Шада, але якщо шляхом і гарантією цієї гармонії у Сковороди виступає серце, то у Шада практичний розум. Говорячи про основну проблематику, що культувалася серед представників «харківської школи Шада» слід зауважити, що, в силу самого свого походження, вона має амбівалентну природу. Адже вона виникла саме в контексті зіткнення традицій. З одного боку, йдеться про існування і визнання унікального філософського знання, що ґрунтується на розумінні первинності серця, з іншого — розуму. Визначити роль Шада у становленні філософської думки на Слобожанщині можна розглянувши його впливи в декількох ракурсах. По-перше, слід відзначити тих філософів, які не навчалися у Шада, але в працях яких помітні впливи його філософії. Серед них, в першу чергу, слід відзначити представників «логічного

напрямку» — це Санкт-Петербурзький професор М. Тализін, його «Логіка» (1827) за змістом і формою досить близька до «Логіки» професора Шада, написаної у Харкові (1812), та грузинський філософ Соломон Додашвілі, який у 1827 році видав «Курс філософії. Частина I: Логіка», яка написана під впливом ідей Шада. Другу групу складають учні Шада, що безпосередньо навчалися у нього в стінах Харківського університету, а згодом формували культурне і духовне життя царської Росії. Серед них слід відзначити майбутнього державного радника А.П.Гевліча (1790—1861), який у 1813 році захистив у Шада магістерську дисертацію з латинської філології, а в 1815 — докторську. Коло його інтересів складає теорія естетики, свідченням чого є праця «Про прекрасне» (1818). У Шада навчався також відомий критик, письменник та перекладач Орест Сомов (1793—1833). Основна його праця «Про романтичну поезію» (1823). Завдяки філософським переконанням Шада, який приносить ідеї Фіхте до Харкова, С.Л.Єсикорський, що згодом викладав історію в одній з харківських гімназій, захоплюється передовими ідеями західної філософії та перекладає на російську мову працю Фіхте «Виразний виклад того, що складає суттєва сила новітньої філософії» у 1813 р.

Третю групу формують викладачі, ад'юнкти та професори філософії, які свого часу не тільки захистили дисертації під керівництвом Шада, але й у подальшому зверталися до розробки філософської тематики. Серед послідовників Шада можна виокремити прихильників натурфілософії (Шеллінга) та прихильників трансцендентної філософії (Фіхте і кантіанців). Серед представників натурфілософського напрямку ад'юнкт Громов, котрий у 1815 році захистив під керівництвом Шада дисертацію «Про взаємовідношення загальних природних сил». Також у 1813—1815 роках у Шада навчався майбутній російський вчений, професор Московського університету М.Г.Павлов (1793—1840). Серед представників трансцендентального напрямку виділяються П.М.Любовський, Іван Любочинський, Густав Адольф Гесс де Кальве, А.І.Дудрович, І.Ф.Гриневич, П. Бразоль, П. Ковалевський, Г. Хлапонін.

Угорець Густав Адольф Гесс де Кальве, який у 1810 році переїхав на Слобожанщину, першим у Харкові захистив у Шада дисертацію з теоретичної філософії «Про справжній характер філософії та її необхідність» (1812). П. М. Любовський був одним із перших студентів Шада на етико-політичному факультеті, потім він став магістром філософії. Головними працями Любовського є «Стисле керівництво до досвідного душелюдження» (1815), у передмові до якого він акцентує увагу читачів на тому, що при складанні цієї праці керувався системою професора Шада, та «Спроба логіки» (1818), де автор вперше вводить деякі логічні терміни російською мовою. Викладач словесності в Єкатеринославській гімназії Іван Любочинський під керівництвом Шада захищає докторську дисертацію «Про антиномії чистого розуму» (1816), а в 1817 р. пише працю «Логіка або розумовчення», в якій у традиціях Шада визначає основну

мету філософії. Помічник Шада по кафедрі філософії з 1811 по 1819 рр. екстроординарний професор теоретичної і практичної філософії А.І.Дудрович під його керівництвом захистив дисертацію «Про справжню концепцію філософії та її абсолютну необхідність» (1814). Слід зазначити, що Шад рекомендував Дудровича як фахівця обізнаного з філософськими системами Канта, Фіхте, Шеллінга. Також пошукачем у Шада був майбутній професор Київського університету І.Ф.Гриневиц, котрий захистив дисертаційне дослідження під назвою «Про вивчення філософії та її справжньої природи» (1815). Саме Шад першим побачив у студенті Гриневицу майбутнього талановитого педагога, блискучого лектора, відомого науковця. Характеризуючи цього студента відзначав, що І. Гриневиц — один із вчених студентів, якого ми мали в університеті, і він може з честю скласти екзамен на звання доктора у будь-якому університеті [1]. Серед учнів Шада були й такі, що захистили дисертації на латині: П. Бразоль «De imoralitate animorum» (1814), П. Ковалевський «De realitate ideae divini numinis» (1814). Досить цікавим свідченням еволюції, що відбувалася у свідомості пересічних громадян є захист дисертації на здобуття ступеня доктора філософії курським купцем Г. Хлапоніним «De principiis et objectis, uti et de causa differentiae systematum philosophiae theoreticae» (1813). З приводу захисту дисертацій двома учнями професора Й.Б.Шада І.Ф.Гриневица та П.А.Ковалевського існують факти, що замість самостійних докторських дисертацій вони представили компіляції з опублікованих праць і лекцій свого вчителя [9, 67].

Отже, ідеї професора Шада знайшли підтримку серед його колег та учнів, і в цьому сенсі наявність філософської школи на Слобожанщині ХІХ ст. демонструє прилучення до певного типу наукового мислення. А особисто Й. Шад належить до тих, хто закладав традицію критичного осмислення здобутків західноєвропейської, передусім німецької, філософії на теренах Слобожанщини.

Помітними постатями в історії філософської думки на Слобожанщині були Людвіг Генріх Конрад Якоб (1759—1827), його «твори по філософії та політичній економії користувалися великою повагою, а його керівництва з логіки, метафізики, психології та природного права були покладені в основу викладання цих предметів майже у всіх німецьких університетах і навіть за межами Німеччини» [2]. Перший ректор І. Рижський, який до призначення на посаду ректора видав курс з логіки під назвою «Умословіє або розумова філософія, писана Іваном Рижським у С.-Петербурзькому Гірничому училищі на користь юнацтву, що навчається в ньому» (СПб., 1790 р.) [2, 34]. Значну роль у справі розвитку філософської думки слобідського регіону відіграли В.Н.Каразин, І.Ф.Тимковський, Т.В.Осиповський, К. Ромель, Ф. Гізе, Г.Г.Корігарі та ін.

Саме тому існують всі підстави назвати перше десятиріччя існування Харківського університету «золотим віком слобожанської філософії», адже саме в цей час в його стінах складається своєрідний осередок філо-

софської науки, переважно з іноземних професорів, котрі мали солідну європейську освіту та передові філософські погляди. Саме завдяки їхнім зусиллям і творчому натхненню студентської молоді відбувалося становлення університетської філософії. Більшість з них були не лише обізнані у новітній європейській філософії, але й мали ґрунтовні знання першоджерел, читали їх мовою оригіналу. З огляду на те, що філософія на початку XIX століття у Харківському університеті була більшим за обов'язковий предмет факультетного навчального плану, сфера її впливів поширювалася на інші кафедри. Філософія у Харківському університеті викладалася в самому обширному об'ємі: читали логіку, метафізику, моральну філософію, психологію, історію філософії. У викладанні ж інших наук також царював філософський напрямок. Він був «принесений до наших аудиторій із університетів протестантської Німеччини, де саме життя, історичний розвиток наук і духовне життя нації мали схильність до філософування» [2, 146].

Діяльність згаданих університетських професорів поширювалася далеко за межі аудиторій. Тут слід передусім згадати публічні лекції та дискусії, публікації в місцевих журналах та газетах, що набували широкого культурного значення і резонансу у громадянській думці. Саме завдяки педагогічній та науковій діяльності перших професорів Харківського університету до традиційного живого філософування, яке визначало філософську культуру регіону на початку XIX ст., залучаються теоретичні філософські конструкції. Насамперед дається взнаки прагнення європейських філософів до популяризації філософії. Слід зауважити, що несприятливі умови для розвитку професійної філософії як у стінах Харківського університету, так і загалом на теренах російської імперії у XIX ст., компенсувалися духовним вибухом філософської творчості в інших сферах соціального життя. Це, прямо чи опосередковано, сприяло укоріненню філософських ідей на Слобожанщині, виведених за межі теоретичного наукового мислення в екзистенціально-аналітичну площину.

Велику роль у розвитку філософської думки на Слобожанщині зіграли часописи «Записки Харківського університету», «Український вісник» та «Український журнал». У них містяться не тільки першодруки професорських праць, але й значна кількість перекладів західної філософської літератури, а також матеріали з історії університету, програми, плани навчальних курсів з філософії. Надзвичайно важливу сторінку в історії релігійно-філософської думки на Україні залишив харківський журнал «Віра і розум» (1884—1917 рр.), який видавався Харківською духовною семінарією. По суті — це перший філософський журнал у Російській імперії, який зосередив навколо себе провідні філософські сили того часу не тільки України, а й всієї Російської імперії. На його сторінках розгорталось філософське спілкування, що за масштабом та географією не поступалося академічним журналам («Віра і розум» не втратив своєї популярності, коли у 1889 р. під редактуванням М. Грота з'явився філософсь-

кий журнал «Питання філософії і психології», який упродовж тривалого часу був науковою трибуною для філософських дискусій). З журналом активно співпрацювали вчені Харківського університету, насамперед професори-протоіереї Т.І.Буткевич, М.С.Стелецький; професори Ф. Зеленогорський, В. Надлер, М. Остроумов та ін. Доволі широко представлені праці київських духовно-академічних та університетських філософів.

Однієї із центральних причин переорієнтації філософії на публіцистичну літературу та інші нефілософські форми діяльності були нескінченні урядові настанови щодо викладання філософії та, так зване, «підкування» уряду, який задля захисту юнацтва «від звабливих мудрувань новітніх філософських систем» заборонив з 1850 р. викладання усіх філософських курсів, крім психології та логіки, ввіривши їх викладання професорам богослов'я.

Починаючи з 1834 по 1850 рр. очолював кафедру філософії вихованець Харківського університету доктор філософії М.Н.Протопов, але великою кількістю наукових праць з філософії він не вирізняється. Із його філософських праць відомі лише дві: докторська дисертація «Про істинний предмет філософії та відповідно з яким про її склад» (1839 р.); актова промова «Яке місце займає філософія в системі руху людства, визначаючих повну сферу його розумового розвитку» (1841 р.). Якщо навіть побіжно розглянути філософські переконання професора М.Н.Протопова, то стає зрозумілим, що він був прихильником «божественних ідей», розуміння яких можливе за допомогою розуму, «істинного органу філософії». Як свідчить Ф.О.Зеленогорський, про викладацьку діяльність Протопова майже нічого не відомо, але його лекції далеко не завжди були зрозумілі слухачам, вирізнялися сумбурністю та складністю [4, 39]. Протопов зарекомендував себе благонадійним, в своїй діяльності «залишався в межах офіційної ідеології», цілком відповідав практичним запитам влади та, як влучно зауважує Г.Г.Шпет: «дотягнув харківську філософію до її вигнання із університетів» [10, 341]. Цей процес не оминув жодний освітній заклад: припинили своє існування філософські факультети, реорганізовані в історико-філологічні й фізико-математичні, викладачі філософії були звільнені з університетів, або переведені на інші кафедри. Отже, позбавлення філософів можливості працювати в офіційних державних структурах, втрата прав видання, користування бібліотеками, професійного спілкування, зв'язків з зарубіжжям привело до занепаду університетської філософії. У Харківському університеті кафедра філософії припинила своє існування аж на 24 роки (з 1850 р. по 1874 р.), що привело не тільки до повної відсутності філософії в університетському курсі, але й до послаблення впливу філософських традицій.

Разом з цим, треба віддати данину тим, хто, попри найжорстокішу цензуру, розвивав філософські ідеї, філософське мудрування, підтримував філософську культуру в регіоні. Професори та викладачі університету виступали як популяризатори філософських наук під час публічних лек-

цій у Наукових товариствах та гуртках. Це була філософія, де філософські проблеми виникають і «живуть» у сфері безпосередньої комунікації. Дуже впливовими в ті роки були «Літературне товариство» та «Харківське товариство грамотності». Серед ідей, які набули поширення і популярності в колах слобідської інтелігенції, слід назвати ідею осмислення «духу народу», що походить від Й.Г.Гердера, В. фон Гумбольда, романтиків та шлегеліянства. У певних інтелектуальних колах Харківського університету знаходять відгук та підтримку ідеї німецького філософа І.Г.Фіхте, які згодом складають суттєвий компонент філософсько-культурного контексту, в межах якого на Слобожанщині відбувається трансформація етнічної самосвідомості нової інтелігенції в національну. Теоретичного обґрунтування ці ідеї набувають у філософській концепції визначного українського мовознавця О.О.Потебні. Набуває актуальності філософське осмислення пам'яток української культури та українська проблематика в цілому.

Зауважу, що філософська комунікація в освітньому просторі Слобожанщини ХІХ ст. виявляла тенденції як ущільнення так і поширення. Університет не обмежувався лише завданням передання знань, але й передбачав виховання самостійно та творчо мислячої людини. Власне, на такому розумінні призначення університету й будувалася діяльність перших професорів. Але зниження рівня викладання філософських дисциплін вже у 30—40 роках порівняно з початком століття не тільки в харківському, а і в інших вищих навчальних закладах царської Росії, позначилося й на ідеї виховання універсального інтелектуала, яка була домінуючою у виховних та дидактичних практиках перших професорів. Перш за все це було пов'язано з тим, що вже в 30—40-х роках почала домінувати вузькофахова концепція освіти, яка була орієнтована на підготовку фахівців у відповідних галузях науки, а не на виховання загальноосвічених і обізнаних особистостей. На відміну від Колегіуму, в освітніх практиках Харківського учнівського університету спостерігається повернення від настанов раннього модерну до домодерних практик. Це торкається також змісту освіти, де простежується намагання призупинити процес секуляризації змісту освіти і повернутися до світоглядної культури, де домінуючу роль відіграють релігійні настанови і переконання. Але ця тенденція мала також амбівалентний характер, що було обумовлено прихованою орієнтацією на європейську ідею університету, центральною складовою якої був принцип автономії і відокремлення освіти від релігії. Також серед фундаментальних принципів університетського життя вагоме місце займає проблема свободи. Слід наголосити, що Харківський університет завжди виступав ініціатором важливих суспільних починань. Так восени 1856 р. у Харкові виникло таємне політичне товариство, організаторами якого стали Я.Н.Бекман, М.Д.Муравський та П.З.Завадський. Це був «один з перших революційно-демократичних гуртків у нашій країні» [11, 56]. Серед членів гуртка були переважно студенти університету, котрі займалися літературною творчістю,

цікавилися сучасними досягненнями в галузі соціальних, політичних та філософських наук, поширювали моду на модерні філософські та національні доктрини. Нагадаю, що європейська ідея університету культивує академічну свободу, що ґрунтується на повазі до гідності людини, плюралізму думок, світоглядів, віросповідань. Впровадження цієї ідеї в ХІХ столітті наштовхувалося на низку складнощів. Зокрема, попри посилення диференціації різних наукових напрямків і навчальних дисциплін, яка потребувала філософського обґрунтування, давалося взнаки вороже ставлення до філософії з боку царської цензури. Між тим, адаптація ідей Канта і Фіхте до тогочасних українських реалій, залучення українських суспільствознавців і навіть природодослідників до розбудови європейської ідеї спрощувалося тим, що ці зусилля підтримувались живою силою скovorодинівської традиції, яка орієнтувала академічну спільноту не на утворення герметичних структур, а ініціювала робити кроки назустріч людям, тобто сприяла формуванню прообразу сучасного відкритого суспільства навіть за скрутних умов цензури і обмеження свободи. Філософська творчість викладачів, студентів Харківського університету, пасивне і активне залучення до неї широких верств населення є прикладом того, як філософська культура перетворюється на культуру свободи і культуру мислення, при цьому радикально впливаючи на педагогічну культуру свого часу.

Новий етап у розвитку теоретичної філософської думки на Слобожанщині розпочинається з відновленням викладання філософії (1863 р.). Професори та викладачі Харківського університету зробили чималий внесок у справу розвитку філософської думки. Завдяки плідній діяльності М.Ф.Сумцова (1854—1922), Д.І.Каченовського (1827—1872), О.О.Потебні (1835—1891), Д.І.Багалія (1857—1932) та ін. відтворювалась історія, культура, мова та соціально-політичні інституції українського народу.

Вагомий внесок у справу відновлення харківської університетської філософії зробив Ф.О.Зеленогорський (1839—1909 рр.), який протягом багатьох років був професором кафедри філософії. Багато із праць проф. Ф.О.Зеленогорського, надрукованих на сторінках журналу «Віра і розум», присвячені вивченню старогрецької філософії («Загальний огляд стародавньої грецької філософії до Сократа», «Ідея та діалектика по Платону», «Природа й життя по Аристотелю» та ін.); українській філософії присвячена праця «Філософія Г.С.Сковороди, українського філософа ХVІІІ століття». Для збірки «Матеріалів по історії Харківського університету» ним були написані праці: «Вплив натурфілософії Шеллінга», «Логіка Шада», «Біографія Й.Б.Шада». На особливу увагу заслуговує праця «Про викладання філософії в університеті» (1902 р.), в якій він робить детальний аналіз університетської філософії, основна місія якої, на його думку, полягала в тому, щоб бути об'єднуючим началом університетської освіти. Безперечно, синтез інституційної філософії і «живого філософування» стає своєрідним контекстом, в якому розгортається філософська думка на Слобожанщині у ХІХ ст.

У підсумку слід зазначити, що філософська творчість викладачів, студентів Харківського університету, пасивне і активне залучення до неї широких верств населення є прикладом того, як філософська культура перетворюється на культуру свободи і культуру мислення, при цьому радикально впливаючи на педагогічну культуру свого часу. Слід наголосити, що освітні й виховні практики Харківського університету мали потужну філософську складову і виступали орієнтиром і настановою для самовиховання та самореалізації студентів, академічної спільноти і тих представників населення регіону, які прагнули духовного оновлення. Філософська комунікація в освітньому просторі Харківського університету сприяла поширенню ідеї свободи, впровадженню її у свідомість широких верств населення, пропонуючи просвітницькі схеми її розуміння. Мова йдеться не тільки про роль університетської філософії у створенні необхідного інформаційного простору, в якому відбувалося б подолання прогалин у філософській освіченості регіону, а про становлення і поглиблення специфічного філософського знання, яке обіймало в собі як теоретичне професійне філософування, так і його неакадемічні форми.

Таким чином, Харківський університет, як освітня інституція і як втілення європейської ідеї університету, можна назвати реалізацією модерних стратегій конституювання освітнього простору на Слобожанщині. Саме тому історична реконструкція тих освітньо-філософських тенденцій, що відбувалися у XIX столітті, набуває значущості як ключ до розуміння сучасних процесів, що відбуваються в освіті та культурі, а також низки тих проблем, що пов'язані зі становленням мультикультуралізму. У XXI столітті філософська думка на Слобожанщині активно відроджує національні традиції філософування, активно сприяє освітній євроінтеграції України.

Література:

1. Абашников В.О. Разум по-слобожански (Рецепция и критика понятия разума в «Харьковской школе Шада») / В.О.Абашников // Проблема рациональности наприкінці XX століття: Матеріали У Харківських міжнародних читань. — Харків, 1998. — С. 6—12.
2. Багалеї Д.И. Характеристика просветительской деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования (1805—1814 гг.) / Д.И.Багалеї // Очерки из русской истории. — Харьков, 1911. — Т. I. — С. 356.
3. Вернет И. Печник-Философ / И. Вернет // Украинский вестник. — Ч. 14, Кн. 4—6., 1818. — С. 393—396.
4. Зеленогорский Ф.А., Протопов М.Н. // Опыт истории историко-филологического факультета императорского Харьковского университета. — Харьков, 1908.
5. Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А.С.Лебедев. — М.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1886. — 103 с.

6. Роммель К.Ф. Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785—1815) / К.Ф.Роммель. — Харьков: Унив. тип., 1868. — 111 с.
7. Сумцов Н.Ф. Просветительская деятельность А.А.Палицина / Н.Ф.Сумцов // СХИФО. — 1905. — т. 16.
8. Украинский журнал [издаваемый Харьковским университетом]. — Ч. I. — 8. — 1824. — 340 с.
9. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. — Харків: Фолю, 2004. — 750 с.
10. Шпет Г.Г. Очерки развития русской философии / Г.Г.Шпет. — Свердловск, 1991.
11. Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине: Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. / Ф. Ястребов. — К.: Из-во АН УССР, 1960. — 307 с.

Наталья Радионова. Культурно-исторические предпосылки становления философского образования на Слобожанщине XIX ст.

В современных условиях, когда возрастает роль философии в структурировании образовательного и культурного пространства, важное значение имеет исторический опыт. Анализ культурно-исторических предпосылок формирования философского образования на Слобожанщине XIX века способствует пониманию современных образовательных процессов в Украине. В статье утверждается, что становление философии в данном регионе имеет свою историю и свои традиции, «прочтение» которых дает ключ к пониманию регионального измерения образовательных процессов в европейской перспективе.

Natalia Radionova. Cultural and Historical Pre-conditions of the Becoming of Philosophical Education in Slobozhanschyna in 19 century.

The historical experience is of great importance in structuring of educational and cultural space in the modern conditions, when the role of philosophy rises. The analysis of the cultural and historical preconditions of the becoming of philosophical education in Slobozhanschyna in the XIX century allows us to understand the modern educational processes in Ukraine. The author proves that the becoming of philosophy in this region has its own history and traditions the «reading» of which gives the key to the understanding of the regional dimension of educational processes in the European perspective.